

NAGY-BRITANNIA KÉPE A KÖZPONTI HATALMAK PROPAGANDÁJÁBAN A HÁBORÚ ELSŐ ÉVEIBEN

Klestenitz Tibor

klestenitz.tibor@btk.mta.hu

Absztrakt

A tanulmány a Németország és Ausztria–Magyarország propagandája által a nagy háború első éveiben felépített Nagy-Britannia-kép néhány elemét veszi számba. Forrásként főleg az 1914 és 1916 között kiadott röpiratok szolgálnak, amelyek a háterszág és/vagy a semleges országok számára íródtak. Szerzőik között ekkor – a britekhez hasonlóan – sok magasan képzett értelmiségi, egyetemi oktató is szerepelt. A propagandistákat a célközönség feltételezett igényeitől függően rendkívül sokféle megközelítés jellemezte, a racionális érvelés látszatának felvillantásától az érzelmi manipulációig. Az elemzett gondolatmenetekben ugyanakkor gyakran visszaköszön a brit kultúra fölényétől, a globalizálódástól, a nemzeti társadalom sajátosságainak elvesztésétől való félelem. A központi hatalmak propagandájának nem sikerült egységes, jól érthető, azonosulásra ösztönző üzeneteket megfogalmaznia, így a németek nem tudták kihasználni kezdeti előnyüket.

Kulcsszavak

Ausztria–Magyarország, globalizálódás, militarizmus, nacionalizmus, Nagy-Britannia, Németország, propaganda

Egy angol közmondás szerint a háborúban az első áldozat mindig az igazság. (Thimme 1928: 148) A „nagy háború” egyik fontos újdonsága, a fegyverek nélküli hadviselés tömeges alkalmazása sokak számára látványosan alátámasztotta ezt a vélekedést. A hadviselő hatalmak közül Nagy-Britannia tudta a leghatékonyabban alkalmazni ezt az eszközt – ezt sok kortárs is így gondolta, és a történetírás is hagyományosan a brit propaganda szerepének jelentőségét emelte ki. (Cornwall 2003: 6) Németországban 1918 után ezért aztán széles körökben terjedt el az a vélekedés, miszerint az antant elsősorban a propaganda terén kerekedett a központi hatalmak fölébe. Ez pedig később nagy szerepet játszott a „tördőféselmélet” megjelenésében és igazolásában, Németországban és Magyarországon egyaránt. Eszerint az ellenség győzelme elsősorban annak lett volna az eredménye, hogy a demoralizált háterszág népe „cserbenhagyta” a fronton hősiessé küzdő hadsereget. (Sipos 2010, Klestenitz 2010)

Azonban ez a narratíva, bár sokan osztották, nem volt kizárólagos – még a kortársak körében sem. 1921-ben például egy magyar szerző a következőképpen vélekedett: „Német-

ország ágyúinál is rettenetesebb ellenségnek mutatkozott kezdetben a német külföldi propaganda.”¹ Az újabb szakirodalom szintén azt hangsúlyozza, hogy a küzdelem valójában sokáig kiegyenlített volt. (Cornwall 2003: 24–25) Sőt, a németek tulajdonképpen előnnyel indultak, hiszen Németországban a hírek menedzselésére már a vaskancellár, Otto von Bismarck kormányzásától kezdve jól bejáratott állami módszerek léteztek. (Marquis 1978: 470) A németek már 1914 előtt is komoly figyelmet fordítottak a propagandára, és a nagykövetségek, konzulátusok, magánbankok fiókjainak bevonásával megteremtették a külföldi közvélemény befolyásolásának eszközeit is. A világháború kitörésekor nem kevesebb, mint 27 különböző hálózat lépett működésbe. A szervezetek túlburjánzása viszont – természetesen – gyorsan kaotikus viszonyokat eredményezett. Ezért végül az erőfeszítések koordinálására 1914 októberében a külügyminisztériumon belül létrehozták a Zentralstelle für Auslandsdienst nevű szervezetet. Ennek célja elsősorban a német hadisikerek reklámozása, az antant országai között – a különböző hadicélok miatt – jelentkező ellentétek hangsúlyozása, valamint a nacionalista és forradalmi törekvések bátorítása volt a brit és orosz birodalmon belül. (Lasswell 1927: 22–23)

A háterszágnak szánt propaganda egyik fő célpontja Nagy-Britannia volt. Theobald von Bethmann-Hollweg kancellár 1914 decemberében kijelentette a Reichstagban, hogy a világháborút Anglia egoizmusa, féltékenysége és ravasz politikája idézte elő, célja pedig a németek – a legnagyobb versenytárs – összezúzása a világpiacon.²

Ezt az elképzelést a propagandagépezet nagy erővel népszerűsítette. Ezt mutatja többek közt a széles tömegeket megszólító, népszerű propagandatermékek elterjedtsége, amelyek szellemiségét az angol himnusz szövegére rájátszó jelszó: Gott strafe England! fejezi ki a legjobban. A háborús években nagy népszerűsége tett szert továbbá az úgynevezett gyűlölet himnusza, amelynek szövege szerint a franciák és az oroszok nem számítanak, őket nem gyűlöljük, nem szeretjük, csak egyet gyűlölünk: Angliát. 1916-ban az evangélikus lelkészeket is arra biztatták, hogy a szószékről az egyedüli ellenségként Nagy-Britannia ellen emeljenek szót. (Welch 2014: 24–25)

Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy a brit propaganda irányítása a háború első éveiben jóval szerényebb keretek között maradt, ez elsősorban a magánkezdeményezésből 1914. augusztus végén a Herbert Asquith miniszterelnök védnöksége alatt létrejött Central Committee for National Patriotic Organisations feladata volt. A bizottság főleg a háborúpárti közhangulat kialakítására, kiemelten a munkásság megnyerésére törekedett. A munka során felhasználta kapcsolatait az egyetemekkel, így jött létre például elsőrangú tudósok közreműködésével az *Oxfordi Pamfletek* című kiadványsorozat. (Thimme 1932: 14–16)

A tanulmányban a központi hatalmak, elsősorban Németország propagandája által a háború első éveiben felépített Nagy-Britannia-kép néhány elemét veszem számba. Forrásként főleg az 1914 és 1916 között kiadott röpiratok szolgálnak, amelyek a háterszág és/vagy a semleges országok számára íródtak. Szerzőik között ekkor – a britekhez hasonlóan – sok magasan képzett értelmiségi, egyetemi oktató szerepelt. A háborús propaganda fő céljait mindig az ellenség iránti gyűlölet felkeltése, a szövetséges országok rokonszenvének megőrzése, a semlegesek barátságának elnyerése, valamint az ellenség demoralizálása jelenti. (Lasswell 1927: 195) A német propagandaanyagok szerzőit a célközönség feltételezett igényeitől függően sokféle megközelítés jellemezte – a racionális érvelés látszatának felvillantásától az érzelmi manipulációig.

¹ Hamvas Endre (1922) A francia katolikusok propagandája Németország ellen. *Magyar Kultúra*. IX. évf. 5. sz.: 262.

² Anglia felelőssége. *Alkotmány*. 1914. december 4. 1.

Kísérletek az objektivitás látszatának fenntartására: a szürke propaganda

A racionális érvelés manipulatív felhasználása, azaz a neutrálisnak tűnő, de – általában – kétséges megbízhatóságú információkat terjesztő „szürke propaganda” egyaránt szolgálhatta a központi hatalmak és a semleges országok olvasóközönségének megnyerését. (Jowett–O’Donnel 1992) Ebbe a csoportba sorolható például a drezdai születésű David Trietsch író, statisztikus, migrációs szakértő írása, a *Kriegsziele gegen England*, amely hazájának háborús céljait körvonalazta. Trietsch a német hadsereg statisztikai osztályán szolgált, és 1915-től számos államilag támogatott pamfletet írt. Ezekben a németek és a cionista mozgalom összefogását szorgalmazta. A lehetséges német hadicélokot összegző, nagyrészt geopolitikai szempontokat érvényesítő munkájában azt a feltevését kívánta bizonyítani, hogy Nagy-Britannia világhatalma látszólagos, hiszen a gyarmati terjeszkedésnek komoly korlátai vannak. Ha ugyanis London despotaként kormányoz, gyarmatai fellázadnak, ha viszont liberális politikát érvényesít, akkor a gyarmatok lassan önállósulnak. Sokkal nagyobbak a területei, mint amit ellenőrizni képes, ezért adott a hirtelen összeomlás veszélye. Ehhez az általános síkon mozgó helyzetleíráshoz fűzte propagandisztikus megjegyzését, miszerint a hadba lépés nagy hiba volt, hiszen a britek közmondásos realitásérzéküket elvesztve cselekedtek, úgy, hogy nem számoltak sem saját helyzetük bizonytalanságával, sem Németország erejével.³

Trietsch ezután – reálisnak ható és igencsak naiv elemeket egyaránt felsorakoztatva – arra vállalkozott, hogy végigtekintse, melyik nemzet miért lehet érdekelt Nagy-Britannia legyőzésében. Így Írország a birodalom önkormányzattal bíró része lehetne. A franciák – Elzász-Lotaringia német kézben maradásért – kárpótlásként megkaphatnák a Csatorna-szigeteket. Spanyolország visszaszerezhetné a birodalomtól Gibraltárt, Olaszország megkaphatná Máltát, Törökország pedig helyreállíthatná szuverenitását Egyiptom felett.⁴ Aztán arról írt, hogy a világháborúba való belépés után a britek nem lesznek képesek fenntartani tovább a hatalom látszatát: „Ez a hazug képet Anglia saját butasága most szétzúzta, és talán maguknak az angoloknak is az a letragikusabb ebben, hogy egy ilyen végkifejlet semmiképpen sem lett volna szükséges.”⁵

Jellemző, hogy a német propaganda a britek belső gyengeségének, a háborús elszántás hiányának érzetét próbálta meg felkelteni egyes eredeti szövegek fordításának közlésével. Az 1915-ben Münchenben kiadott *Kriegsgegner in England* című kötet például a világháború első öt hónapjából közölt tizenhét cikket – köztük G. B. Shaw és Bertrand Russel írásait – és három politikai programot (így például a liberális és munkáspárti politikusok által támogatott, a külpolitika átláthatóvá tételét célul kitűző szervezet, a Union for Democratic Control célkitűzéseinek listáját), amelyek a brit sajtóban jelentek meg. A kiadó kommentárja némi elismeréssel megjegyezte ugyan, hogy ezeknek a szövegeknek a kiadása a brit sajtószabadságot dicséri – ám ennek ellensúlyozására azonnal hozzátette, hogy a londoni kormány nem engedte kijutni az országból a cikkeket, amelyet ezért egy semleges országból csempészték be. A cikkek a kommentárok szerint a brit háborúellenes mozgalomról tanúskodnak, és arról, hogy a közvélemény, a sajtó hazugságai ellenére, korántsem egységes.⁶

Az ellenséges országból érkező – vagy ilyennek beállított – híreket természetesen a napisajtó is gyakran propagandacélokra használta fel. A *Rheinische Westfälische Zeitung* például 1914 decemberében arról számolt be, hogy a brit kikötői hatóságok megváltoztatták és titko-

³ Trietsch, David (1915) *Kriegsziele gegen England*. Berlin. Puttkammer & Mühlbrecht. 7–8.

⁴ Uott, 11–20, 27–28.

⁵ Uott, 34.

⁶ *Kriegsgegner in England*. München, G. Birk & Co. M. b. H., 1915.

sították a ködkürtjelzéseket, áthelyezték a kikötőkbe vezető bójasorokat, amit a német tengeri inváziótól való félelemmel magyaráztak.⁷

Az ellenség démonizálásának folyamatában mindkét szövetségi rendszerben kiemelt szerepet játszott annak a súlykolása, hogy az ellenfél hazugságpropagandát folytat. (Lasswell 1927: 79) Ez a német – és az annak közleményeit átvevő magyar – sajtóban is megfigyelhető. A *Frankfurter Zeitung* például leleplező szándékkal közölte a Reuters néhány hírét: az egyik szerint Németországban államcsíny történt volna, és a trónörökös elűzte Vilmos császárt; egy másik szerint a magyar katonák meztelenül mennek a csatába, nyíllal lövöldöznek, buzogánnyal küzdenek, eledelük béka és szöcske. A *Handelsblatt* pedig a Daily Telegraph egy tudósítását leleplezte le, amely az afrikai vadászok támadásáról szólt ugyan, valójában azonban a *Recit de guerre de I. invasion 1870/1871* című könyv egyik fejezetének szó szerinti átvétele volt.⁸

A propaganda az objektivitás látszatára törekedett egyes történeti források újraközlésével is. 1915-ben például kiadtak egy 1808-ban, a napóleoni háborúk keserűségei közepette írt naplót, amelynek szerzője egy német evangélikus lelkipásztor volt. A kiadó szerint a szöveg azt bizonyította, hogy valójában nem Napóleon volt az agresszor, hanem Anglia, amely újra és újra cserben hagyta szövetségeseit. A francia császár Anglia miatt akkor sem tudott volna békében maradni, ha akart volna. A szerkesztő ezután levonta a tanulságot: „Arról, hogy most Anglia ne küzdjön húsz évig, kemény csapásokkal kell gondoskodni, amelyek magát Angliát érik, a gyomrát és a pénzes erszényét. Ezért fent és lent egyaránt tenni kell. Hogy pár százezer Tommy Atkins [értsd: brit közkaton] elesik, az Angliát nem fogja zavarni, és ha Franciaország és Oroszország kivérezeti magát, nos, annál jobb az angolok üzletének.” Végül, utolsó érvként a szerkesztő a személyi folyamatosságra is felhívta a figyelmet: a brit külügyminisztérium élén a napló írásának idején Lord Grey állt, a mostani külügyminiszter dédapja.⁹

A szövetségeselek kötelezettségének gyengítését szolgálhatták továbbá a különböző – sokszor igen bizonytalan forrásból származó – sajtótudósítások is. A *Budapesti Tudósító* például egy bukaresti forrásra hivatkozva számolt be egy moszkvai lap cikkéről, amely szerint a francia átlagpolgárok igencsak elégedetlenek voltak a britek háborús erőfeszítéseivel. A szöveg szerint „az angolok lehetőleg kímélik magukat, hogy Oroszország és Franciaország kimerüljenek [...] Ha az angolok megtették volna kötelességüket, akkor a németeket már a háború elején leverhették volna.”¹⁰ Mindez már átvezet a tudatos érzelmi manipuláció, a „fekete propaganda” témaköréhez.

A „perfid Albion”: a fekete propaganda

A közvetlen érzelmi manipuláció eszköztárában a közelmúlt történelme kiválóan felhasználhatónak bizonyult. Míg a britek elsősorban II. Vilmosban vélték megtalálni a világégés fő felelősét (Lasswell 1927: 90), addig a központi hatalmak propagandistáinál az előző angol király, VII. Edward mint a háború kirobbantója, az angolok határtalan önzésének a megtestesülése került célkeresztbe. Reinhold Wagner alezredes 1914-ben írt röplapja – amely igencsak provokatív címe: „A legnagyobb emberiségellenes bűnös a 20. században” miatt az

⁷ *Alkotmány*. 1914. december 13. 7.

⁸ Az angol sajtó legújabb hírei. *Alkotmány*. 1914. december 16. 5.

⁹ Rade, Karl August (1915) *England in seiner tiefsten Erniedrigung*. München–Berlin, Georg Müller. 4. kiadás. von Heinrich Konrad: 5–8.

¹⁰ A perfid Albion. *Alkotmány*. 1915. január 12. 4.

Egyesült Államokban is élénk figyelmet váltott ki¹¹ – például valamennyi németellenes törekvést egyedül az ő személyéhez kapcsolt. A néhai uralkodó ezen elbeszélés szerint ennek a célnak rendelte alá külföldi utazásait, Franciaországban például ő keltette volna fel a revánsvágyat az 1870-es vereség miatt. A brit hadba lépés 1914-ben eszerint tehát valójában nem a semleges Belgiumnak tett nagyhatalmi garancia érvényesítése, hanem egy régóta létező „ördögi terv” megvalósulása lett volna. „Aki nyitott szemmel követte az angol politikát Edward trónra lépése óta, az nem csodálkozhatott, hogy a gyűjtogató kárörvendve dörzsöli a kezét, amikor többéves munka után célt ér.”¹²

A szerző a németeket az angol király által kifejtett „megtévesztő manőverek” mit sem sejtő áldozataként igyekezett beállítani. Ennek érdekében hangsúlyozta például, hogy 1909-ben Berlin lakossága örömmel vette tudomásul VII. Edward látogatását, mint a jó kapcsolatok jelét. A király pedig, okos számítással, a közvélemény tudatos manipulálása érdekében még a városházán is látogatást tett, amire nem volt példa korábban. A szöveg szerint az 1910-ben trónra került V. György apja nyomában haladt, ám ő mégsem volt olyan kemény és megátalkodott, mert a császár megtévesztésétől „visszarentent,” és azt inkább a cárra hagyta, aki 1910-ben látogatott el Potsdamba.¹³ Ez utóbbi állítás jól jelzi, hogy a propagandisták szívesen zárójelbe tették a nyilvánvaló tényeket is, hiszen V. György háromszor is találkozott a császárral: kétszer fogadta őt Londonban, 1913 májusában pedig Berlinben részt vett Vilmos lányának esküvőjén. (McLean 2001: 187, 193)

A szerző végül levonja az általa leírtak tanulságait: „VII. Edward csupán személyes becsvágyának és uralomvágyának kielégítésére és – egyszer nyíltan ki kell mondani – a német császári trónon ülő unokaöccsével szembeni személyes rosszakaratból lobbantotta lángba az egész világot és szabadította ki a háború összes fúriáját. Anglia mindenki ellensége. Ez azonban előre látható. Ma már nem annyira megtámadhatatlan, mint egykor a flottájának köszönhetően volt, és az Anglia elleni lázadás csírái mindenhol kifejlődésre képesek.” Ezután a már ismerős érvelés köszön vissza: Anglia sziget-helyzete miatt nem kockáztat sokat, ellentétben kontinentális szövetségeseivel, akik nem várhatnak hatékony segítséget, hiszen „Anglia hadserege túl gyenge; minden szövetségésének arra kell számítania, hogy pácban fogja hagyni.” Ráadásul „szövetségeseinek veresége nem zavarná Angliát abban, hogy egy vélt könnyű és biztos győzelem után a német világkereskedelem megsemmisítéséből fakadó hasznot és a német gyarmatokat besöpörje”.¹⁴

A röplap tulajdonképpen azt példázza, hogy a németek általában félreértették a brit politikai rendszer működését, és túl nagy személyes befolyást tulajdonítottak az uralkodónak. VII. Edwardnak valójában nem rendelkezett közvetlen befolyással a külpolitika alakítására, bár abban komoly szerepe volt, hogy országa diplomáciai karában megnövekedett a németellenes politikusok hatalma. II. Vilmos ugyanakkor maga úgy látta, hogy a néhai király volt a németek bekerítését eredményező politika fő kezdeményezője. A német propaganda pedig – mint a röplap példáján láthattuk – átvette a császár nézeteit. VII. Edward ördögi imázsa tehát alapvetően a háborús paranoia terméke volt. (McLean 2001: 184)

A paranoiában a tudomány egyes emberei is osztoztak. Ennek legismertebb példája 1915-ből az *An die Kulturwelt* kezdetű kiáltvány, amelyben 93 német professzor és értel-

¹¹ Attacks Edward VII. German Pamphlet Calls Him Criminal Against Humanity. *The New York Times*, 1914. december 29.

¹² Der größte Verbrecher an der Menschheit im zwantigsten Jahrhundert. König Edward VII von England. Eine Flugschrift von Reinhold Wagner. Berlin, 1914, Verlag Carl Curtius. 18.

¹³ Uott, 1–16.

¹⁴ Uott, 20.

miségi fejezte ki tiltakozását a honfitársaik háborús barbárságát illető vádak miatt. (Marquis 1978: 489) A jelentős közgazdász, Werner Sombart a *Händler und Helden* című munkájában foglalta össze vélekedését a brit és a német nemzeti karakterről; az előbbiről azt állítva, hogy azt az üzleti szellem, a földhözragadtság, valamint a magasabb eszmék iránti teljes érzéketlenség jellemzi. (Lasswell 1927: 68)

A heidelbergi egyetem Nobel-díjas fizikaprofesszora, Lénárd Fülöp háborús brosúrájában kifejezetten érzelmi mozgósításra törekedett. Szerinte jogos a Nagy-Britannia elleni elkeseredés, amelyet a világháború kitörése óta a „képmutatók és hazugok országa” névvel illetnek. Lénárd szerint a természettudósokat sem hagyta hidegen „a tervszerű brit képmutatás”. Úgy vélte, hogy a brit tudósok maguknak követelik a vezető szerepet, külföldiekre csak kis jelentőségű esetekben hivatkoznak, a lényegét illető lábjegyzeteket viszont „kifelejtik” a szövegben. A szerző szerint az idealista németek sok angol szakmunkát minden kritika nélkül lefordítottak, elfelejtkezve arról, hogy az eredmények sokszor valójában német tudósoktól eredtek. Ezt pedig „nemzeti szégyen”-nek minősítette.¹⁵

Lénárd – számunkra talán legfontosabb – állítása szerint az angolokat céljaik elérésében a németek kisebbségi érzése is támogatta. Szerinte „valójában nincs semmi ok arra, hogy Angliában bármit is megcsodáljunk, amit mi idehaza ugyanúgy ne csodálhatnánk meg (csupán természetesen a gentleman-modort, amely impozáns, amely hiányzik belőlünk)”. Ennek példaként életének egy epizódját hozta fel: németországi karrierjének felívelését az hozta meg, hogy 1896-ban elnyert egy rangos brit tudományos elismerést, a Rumfold-érmet, ami megtörte a munkája iránt Németországban addig érzékelhető közönyt. Úgy vélte, hogy ez a külföld véleményéhez való feltétlen alkalmazkodás bizonyítéka, és feltette a kérdést: „Ebben a viszonyban nem úgy tűnik-e, hogy Anglia a valódi és hangadó anyaország és Németország a gyarmat?”¹⁶

„Az angolokat olyan piedesztálra emeltük, amelyről most maguk szálltak le.” Az osztrák röplapirodalom témáiból

A grazi egyetem nemzetközileg is elismert, nyugalmazott nyelvésze, Hugo Schuchardt szintén erre a kisebbségi érzésre keresett magyarázatot, amit a német nyelv szerényebb nemzetközi elterjedtségében vélt megtalálni. „A Nyugat szócsöve túlharsogja a mi gyermek-trombitánkat, ez talál a legkedvezőbb fogadtatásra. Európa minden népe közül mindig mi németek voltunk a legkevésbé népszerűek” – írta. Véleménye szerint nemzetközi szinten mindenfajta felvilágosító munka, amelybe belefogtak, átütő siker nélkül maradt. Bár a német munkák fordításai mindenhová eljutottak, azonban „a kapu” a befogadó közeg felé mindig szűknek bizonyult. Az okot nem a történelemben, inkább a földrajzban kereste: a németeknek és az osztrákoknak szerinte hazájuk fekvése miatt ahány szomszédjuk, annyi ellenségük. Mindezt lényegében a projekció pszichológiai jelenségével magyarázta: ellenségeik azért hívják barbároknak a németeket, mert a nekik tulajdonított embertelenség és romboló kedv megtalálható az ő saját közelmúltjuk történelmében.¹⁷

Schuchardt szerint az angol és a francia nyelv elsőbbsége a nemzetközi érintkezésben nem ezek adottságai miatt alakult ki, hiszen szerinte az egyes nyelvek végső soron az államnak köszönhetik befolyásukat: tehát nem Shakespeare, hanem a flotta tette az angolt világs-

¹⁵ Lenard, Philippe (1914) *England und Deutschland zur Zeit des großen Krieges*. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

¹⁶ Uott, 13–14.

¹⁷ Schuchardt, Hugo Ernst Mario (1914) *Deutsch gegen Französisch und Englisch*. Graz, Leuschner & Lubensky. 5–6.

nyelvvé. Érvelésében a globalizálódástól, a nemzeti társadalom sajátosságainak elvesztésétől való félelem is megjelent. Arról ír például, hogy a két világnyelv közül az angol a veszélyesebb, méghozzá nem csak a beszélők számának gyors emelkedése, hanem belső természete miatt is, mivel megkönnyíti, hogy felszívjon, magához hasonlónak tegyen másokat. Az angol szerinte tehát nem csak a németek, hanem az egész világ ellensége. Schuchardt a felelősség kérdését is felvetette. Szerinte az állami egység hiánya a német nyelv térhódítását is nehezítette 1870 előtt, amiben a német anyanyelvűeket is hibásnak tartotta, akik maguk is az idegen nyelveket erősítették. A szerző ezért egyfajta nyelvi nacionalizmus jegyében felszólította közönségét: beszéljenek németül, csak tiszta németet, és csak németet. Bár az idegen beszéd előkelőnek tűnik, de egy német számára a német nyelvnek kell a legelőkelőbbet jelentenie. Javasolta, hogy távolítsák el a használatból az idegen szavakat – legalábbis azokat, amelyeket a nyelvhasználók felismernek és idegennek éreznek. A szerző elismerte, hogy javaslatai drasztikus beavatkozást jelentenének a nevelési rendszerbe. Indoklásában ismét csak a nemzeti kisebbségi érzés jelei fedezhetőek fel: eszerint a francia és az angol nyelv a német beszélők szájában szükségszerűen alacsonyabb szinten marad, még akkor is, ha használják is a kötelességszerűen bemagolt anglicizmusokat és gallicizmusokat. Ha viszont az ember magasabb szintre akar lépni, akkor – véleménye szerint – mintegy belülről is franciává vagy angollá kell változnia, és ezt „aggasztó”-nak találta.

Ennek ellenére azt is hangsúlyozta, hogy a teljes elutasítás lehetetlen. Ezért a németeknek az idegent „meg kell hódítana” magának, és mindazt, ami teszik neki és illik hozzá, megfelelő módon a magáévá kell tennie. Hangsúlyozta, hogy ez békés „harcot” jelent, nem lehet gyors eredményt remélni, és a küzdelmet a világháború után is folytatni kell. Először le kell győzni saját előítéleteinket, hogy az idegen nyelv használta előkelőséget jelent. „Mi a számukra [a britek számára] mindig csak „foreigners”-ek voltunk, és nekik a számunkra idegeneknek kell lenniük, akiktől azonban mindent meg akarunk tanulni, amit csak tanítani tudnak”¹⁸ – írta.

Hasonló gondolati elemeket találhatunk a prágai német egyetem tanárának, Ottokar Webernek az írásában, amely a Monarchia reprezentatív, *Flugschriften für Österreich–Ungarns Erwachen* című propaganda-kiadványsorozatában jelent meg. Ennek védnöki karában magyar részről például a Tudományos Akadémia elnöke, számos egyetemi tanár és politikus is szerepelt. Weber hosszadalmas történeti áttekintést adott a két birodalom viszonyáról, amelyben leszögezte: a két fél között személytelen, „plátói” a háború, amelynek egyetlen oka a szövetségi rendszerekben elfoglalt szerepük. Az írás történelemfelfogását szintén VII. Edward szerepének alapos eltúlzása jellemzi: eszerint az ő trónra lépésével egy csapásra megváltozott volna a brit külpolitika. A szerző különösen a Bosznia-Hercegovina bekebelezése miatt 1908-ban a brit sajtóban Ausztria ellen indult hadjáratot nehezményezte, amely nem magát az aktust, hanem annak formaságait támadta. Ez szerinte leleplezte az angol észjárás lényegét: „a tartalom nekik semmi, a forma minden.” Ez mintegy előrevetítette a brit politika 1914-es döntését: eszerint Nagy-Britannia habozott, hiszen a politikai elit először úgy vélte, a „királygyilkos Szerbia” melletti háború nem lenne népszerű, ám végül mégis beszállt a küzdelembe – de szigorúan csak azután, hogy Belgium semlegességének védelmével megfelelő ürügyet talált.¹⁹

A történelmi áttekintés összegzése szerint „Anglia állandóan lekicsinylően tekintett ránk, és ezt az érzést csak az az ismerethiány múlta felül, ami ott a mi nyelvi és állami viszonyainkról uralkodik.” A szerző ezután a britekkel kapcsolatos korábbi magaviseletük miatt önkritikára szólította fel honfitársait: „Minden angol, aki szembejön velünk a futballpályákon

¹⁸ Uott, 13–26.

¹⁹ Weber, Ottokar (1915) *Österreich und England. Flugschriften für Österreich–Ungarns Erwachen*. 2. Heft. Warnsdorf, Verlag Ed. Strache. 27.

vagy a tenisztornákon az ő szokásos, veleszületett arcátlanságával, a mi szemünkben hős volt, akinek a pusztja jelenléte által mi a legnagyobb mértékben megtisztelve éreztük magunkat.” Ennek a magatartásnak az egyik legjobb példáját szintén az erőteljes nyelvi hatásban vélte megtalálni, például rendkívül nevetséges jelenségnek minősítette az angol sportkifejezések átvételét. „Ezek a dolgok tipikusak a mi jelenlegi utánzó hajlamunkra” – állapította meg. Schuchardthoz hasonlóan ő is hangsúlyozta, hogy hiba lenne az angol és francia nyelv száműzése az iskolákból, és továbbra is tanulni kell az idegenektől. Ugyanakkor a nemzeti öntudat fontosságára hívta fel a figyelmet: „A külföldi ilyen megalázkodó imádatának – és ebben mindenesetre Anglia játszotta a főszerepet – véget kell vetni. Meg kell mutatnunk, mire vagyunk képesek.”

A további érvelésből kiviláglik, hogy a szerzőt valójában nem csupán nyelvi, hanem kulturális tényezők zavarták, méghozzá elsősorban a brit gentleman-eszmény általános társadalmi elismertsége. „Az általuk kialakított gentleman kifejezés és ennek a lényege volt a számunkra a hétköznapi kultúra legfontosabb fogalma” – írta. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a háború elhozta a britek egyfajta „önleplezését”: „Az angolokat olyan piedesztálra emeltük, amelyről most maguk szálltak le.” Érvelése szerint s a háború eseményei bebizonyították, hogy „ezek a »gentlemen«-ek az újságjaikban, pamfletjeikben, háborús tudósításaikban, az Angliában élő külföldiekkel szembeni viselkedésükben [...] éppen annyira közönségesek, mint egy közönséges szemtelen fickó”, továbbá „politikájuk a leghiggadtabb, legiszonyatosabb egoizmus, amelyet mindig ügyesen el tudtak rejteni.” Végső megállapítása szerint mindebből az következik, hogy az osztrákoknak meg kell tanulniuk, Anglia nem áll olyan magas kultúrnívón, hogy a többi ország csak a csizmája pucolására jó. „Az újkor kiválasztott népének tartja magát, és ami önmagában nem illik Isten hasonmásához, azt álszent maszk mögé rejti [...] Vissza kell nyernünk büszkeségünket és öntudatunkat, és azt kell követlenünk Angliától, hogy nekünk Ausztria–Magyarországon is kívánjon helyet a Nap alatt.”²⁰

Összegzés

A brit sajtópiac egyik főszereplője, a *Daily Mail* és a *The Times* tulajdonosa, lord Northcliffe 1914-ben nagyon elégedetlen volt országának tájékoztatáspolitikájával. Úgy vélte, Németországban rendkívüli lelkesedés övezi a háborút, Nagy-Britanniában viszont apátia, érdektelenség, esetenként „nevetséges optimizmus” uralkodik. A német közönséget a propaganda bőségesen ellátja alapanyaggal, míg a brit olvasóknak csak a sebesültek listái jutnak. Northcliffe szerint ez azért alakult így, mert „míg a német közönséget ellátták a fényképészek, művészek, operatőrök és haditudósítók munkáival, addig a mi népünknek nem jut más, mint a sebesültek listái és a többoldalas nyomtatványok, amelyekkel, elég nyilvánvaló módon, nem lehet felkelteni az érdeklődést.”²¹ A német propagandisták azonban nem tudták kihasználni kezdeti előnyüket, és brit versenytársaik a háború második szakaszában egyértelműen fölébük kerekedtek. (Cornwall 2003: 25)

Ezt a korábbi szakirodalom hajlamos volt elsősorban technikai-szervezési okokkal magyarázni. A propaganda technikáinak alapvető, klasszikus feldolgozása, Harold D. Lasswell műve még úgy látta, hogy a németek lassan kezdték el propagandaszerveik felállítását, és a végső kudarc fő okának a katonai és polgári hatóságok közötti összhang hiányát tartotta. (Lasswell 1927: 22–23) A Jowett–O’Donnel szerzőpáros az 1990-es években a korai német propagandakísérleteket egyértelműen kezdetlegesnek ítélte. Hivatkoztak például az elismert tudósok és

²⁰ Uott, 29–32.

²¹ Asquith brit miniszterelnök később állítólag egyenesen a „nemzetnek tett szolgálatnak” nyilvánította Northcliffe levelét. Hamilton Fyfe (1930) *Northcliffe – an intimate biography*. London, George Allen & Unwin Ltd. 175.

írók önkéntes amatőr propagandistaként való alkalmazására (holott ekkoriban, mint említettem, a britek is hasonló módszerekkel kísérleteztek), a német hadijelentések nehézkességére, a szervezettség hiányára, vagy arra a tényre, hogy a brit haditengerészet már 1914 augusztusában átvágta a Németországot Amerikával összekötő kábelt, ami valóban jelentősen beszűkítette a németek technikai lehetőségeit. A „morális hajtóerő hiánya” mint probléma jelentőségét azonban kevésbé hangsúlyozták. (Jowett–O’Donnel 1992: 212)

A most bemutatott források azonban arra engednek következtetni, hogy a németek kudarcában üzeneteik tartalmának, a kulturális háttérnek döntő szerepe lehetett: fő mondanivalójuk ugyanis, mint láthattuk, kimondva-kimondatlanul a nemzeti kisebbségi érzés kifejezésére korlátozódott. Ahogyan Alice Goldfart Marquis igen találóan – már 1978-ban – megjegyezte, a német propaganda fő eleme tulajdonképpen az önsajnálát volt. (Marquis 1978: 489)

Ez a felfogás érhető tetten a kérdés egyik első – és igen alapos, jelentős elsődleges forrásbázis feltárásán alapuló – tudományos feldolgozásában is, amely 1932-ben jelent meg a berlini levéltáros, Hans Thimme tollából. Álláspontja szerint az ellenséges propaganda az eszmék segítségével aratott diadalt, azáltal, hogy az antantot a szabadság és a béke képviselőjeként sikerült beállítania. A világháborúban világjelszavakra van szükség, Németország viszont ezt nem értette meg, és a mulasztás keserűen megbosszulta magát. Thimme – bizonyos mértékben az 1914-es propaganda állításait visszhangozva – úgy vélte, hogy Németország már a világháború előtt is szabadságellenes nemzet hírében állt, a nyugati demokráciákra viszont általában a politikai szabadság kertjeként tekintettek. A német imperializmus ekkor szerinte túl fiatal volt, nem rendelkezett sem komoly tradíciókkal, sem világos háborús célokkal, csak általános terjeszkedési szándékkal, ezért aztán az eszmékkel és ideológiával telített brit és francia imperializmussal szemben egyszerűen nem volt képes egyenrangúként fellépni. (Thimme 1932: 210)

A britek viszont képesek voltak arra, hogy koherens és vonzó üzenetet fogalmazzanak meg, a háborút a pacifizmus jegyében a militarizmus, vagyis Poroszország elleni küzdelemnek nyilvánították, amivel az egész antantnak propagandaprogramot adtak. Thimme úgy vélte, minél optimistábban fogja fel valaki a világot, annál inkább hajlamos arra, hogy minden baj okát egyetlen tényezőben lássa. Mivel szerinte a semleges országokban a közvélemény ugyanabból a szellemi alapvetésből indult ki, mint Angliában, ezért többnyire elfogadta annak jelszavait. A németek viszont szerinte jóval realistább történelemfelfogásuk miatt propagandájukban nem tudtak elég hatékonyak lenni. Saját propagandistáik alapvetően szkeptikusak voltak a népek szövetségével és az örök béke gondolatának realitásával szemben, ezért nem tudták saját szolgálatukba állítani az általános békevágyat. Németország így nem számolhatott a semleges államok rokonszenvével. Ennél is nagyobb problémát jelentett azonban, hogy a német döntéshozók a hátszóra nézve is alábecsülték a kérdést. Egy olyan háborúban, ahol minden a morálon múlik, a népnek szellemi vezérgondolatra van szüksége, arra a meggyőződésre, hogy igaza van. A másik oldal folyamatosan a béke jelszavát hangoztatta, míg a német kormány hallgatott. Nem csoda, hogy a nép végül a háború elhúzódásáért saját kormányát kezdte hibáztatni. A német propaganda sikertelenségében tehát Thimme szerint a vezetők érdektelensége volt a fő felelős. (Thimme 1932: 243)

A Nagy-Britanniáról alkotott propagandisztikus állítások vizsgálata szintén alátámasztja ezt a vélekedést, hiszen a nemzeti kisebbségi érzés kifejezése és a revánsvágy táplálása hosszútávon aligha lehetett alkalmas arra, hogy a világháború viszonyai között segítsen fenn tartani a lakosság lojalitását.

Irodalom

- Cornwall, Mark (2000) *The undermining of Austria–Hungary. The battle for Hearts and Minds*. London, Macmillan Press. <http://dx.doi.org/10.1057/9780230286351>
- Jowett, Garth S. – Victoria O’Donnell (1992) *Propaganda and Persuasion*. SAGE Publications, Inc. (Second Edition)
- Klestenitz Tibor (2010) A tördőfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922. *Médiakutató* 2. sz.
- Lasswell, Harold Dwight (1927) *Propaganda Technique in the World War*. London–New York, Kegan Paul, Trench, Trubner&Co. Ltd.–Alfred A. Knopf.
- Marquis, Alice Goldfart (1978) Words as Weapons: Propaganda in Britain and Germany During the First World War. *Journal of Contemporary History* 3. sz. <http://dx.doi.org/10.1177/002200947801300304>
- McLean, Roderic R. (2001) *Royalty and Diplomacy in Europe, 1890–1914*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sipos Balázs (2010) Az első világháború médiahatásai. *Médiakutató* 1. sz.
- Thimme, Hans (1932) *Weltkrieg ohne Waffen. Die Propaganda der Westmächte gegen Deutschland, ihre Wirkung und ihre Abwehr*. Stuttgart–Berlin, J. G. Cotta’sche Buchhandlung.
- Welch, David (2014) *Germany and Propaganda in World War I. Pacifism, Mobilization and Total War*. New York–London.